

Mystérium svobodné vůle

Jan Novotný, Přírodovědecká fakulta MU v Brně

ÚVODNÍ POZNÁMKA

Americký filozof a spisovatel Martin Gardner (nar. 1914) je u nás znám hlavně jako sběratel a komentátor zajímavých logických, matematických a fyzikálních problémů, pochopitelných i nespecialistům, o nichž každý měsíc psal v období 1957-1982 sloupky pro *Scientific American*. Tato část jeho díla, která zaujala nejen vědce různých oborů, ale i děti, filozofy a básníky, se k nám dostala v řadě ruských překladů. Kniha *The Night is Large* (Penguin Books, 1997, ISBN 0-14026372-1), představující autorův vlastní výběr z celoživotního díla, ukazuje šíři i hloubku jeho zájmů, jež je patrna již z rozdělení obsahu do sedmi částí pod názvy: Fyzika, Společenské vědy, Pseudověda, Matematika, Umění, Filozofie, Náboženství. Obsahuje celkem 47 esejů. V oddílech věnovaných matematice a fyzice se Gardner projevuje jako skvělý popularizátor s hlubokými znalostmi a samostatným úsudkem. Poznáváme jej také jako kritika a znalce historie pseudovědy, stoupence demokratického socialismu, ve kterém vidí nejzásadovějšího odpůrce totalitních režimů, milovníka umění, zejména literatury, a výborného stylistu, který se nevyhýbá ani zdařilým mystifikacím (dokonce jeden španělský vzdělanec uvěřil jeho argumentaci, že Dona Quijota nenapsal Cervantes, ale Sancho Panza). Mimochodem se z Gardnerovy knihy hodně dovíme o kulturním životě a společenských problémech Spojených států. Největší zážitek mi však poskytly dva poslední oddíly, které nejvíce odpovídají názvu knihy, převzatému z básně Lorda Dunsanyho, citátem z níž je uvozena:

Man is a small thing,
and the night is very large
and full of wonders.

Gardnerova úvaha o jednom z nejstarších, nejtěžších a nejtrýznivějších filozofických problémů nám připomíná velikost a hloubku noci nevědění, která se rozkládá nad všemi úspěchy našeho poznání.

Jan Novotný

MYSTÉRIUM SVOBODNÉ VŮLE

Martin Gardner

Svobodná vůle je podle mého názoru jiným jménem pro sebeuvědomění či vědomí. Nedovedu si představit, že bych jedno měl a druhé neměl. Mé "řešení" problému, jak odlišit svobodnou vůli od determinismu i od nahodilosti, je stejné jako Kantovo - jsme neschopni řešení odhalit.

*Pojímat svobodnou vůli jako hluboké, neproniknutelné tajemství je stanovisko mezi dnešními světskými mysliteli nepopulární, i když se najde hrstka těch, kteří je hájí, jako Thomas Nagel, Cohn McGinn, Jerry Fodor či lingvista Noam Chomsky. Patříme ke skupině, kterou redukcionisté nespátřují žádný konflikt mezi determinismem a svobodnou vůlí označují za "mystiky". Následující text je kapitola z mé knihy *Whys of a Philosophical Scrivener*.*

*"Hodně se dá říci o osudu," pravil Jorkens, "ale nemůžete pominout svobodnou vůli."
"Co tím myslíte?" ozval se jeden z filozofů.*

– LORD DUNSANY, *Jorkens Consults a prophet*

Všichni víme, co je osud, ale co míníme svobodnou vůlí?

Slavná pasáž ze závěru díla Ludwiga Wittgensteina *Tractatus Logico-Philosophicus* říká, že nemůže-li být odpověď vyjádřena slovy, platí to i otázce, takže může-li být otázka vůbec formulována, je možno na ni odpovědět; a o čem neumíme mluvit, to bychom měli přejít mlčením.

Ústřední myšlenka této kapitoly, která je mimořádně prostá, a tudíž pro většinu současných myslitelů odpudivá, zní, že problém svobodné vůle nejsme schopni vyřešit, protože nevíme, jak přesně položit otázku. Tím netvrdím, že otázka je nesmyslná, alespoň pokud nepřijmeme empirickou úzkou definici toho, co znamená "smysl". Mnohé filozofické otázky nejsou v širším pojetí nesmyslné, a přece na ně není odpověď. Proč je něco a ne nic? Co je prostor? Co je čas? Jsou různé způsoby, jak čas měřit, ale žádný způsob, jak to vysvětlit, dokud nezavedeme pojem změny, který již čas předpokládá.

Existuje někdo, ať muž či žena, komu by chyběla mocná intuitivní víra, že jeho vůle je svobodná? "Pane, my víme, že naše vůle je svobodná," řekl Samuel Johnson, "a tím končí debata."¹ Snad každý cítí totéž. *Musíme* věřit ve svobodnou vůli, mohl by někdo zažertovat - v této věci nemáme volbu. Kdo se jako Tik-Tok z Ozu² považuje za automat, který dělá jen to, k čemu je nastaven - nebo v současném počítačovém jazyku naprogramován? Všichni v hloubi duše cítíme to, co chtěl vyjádřit L. Frank Baum, když řekl, že Tik-Tok mohl myslet, mluvit, jednat a dělat všechno možné, ale nemohl žít. Jenže jakmile se snažíme to formulovat, definovat lidské vědomí a jeho zázračnou schopnost činit svobodná rozhodnutí, vracíme se k jedné z nejproslulejších antinomií Immanuela Kanta. Náš pokus zachytit podstatu této svobody buď sklouzne do determinismu, což je jiné jméno pro osud, anebo se zvrátí na stranu čiré libovůle. Žádná definice neukojí naše zoufalé přání dovědět se, co *svobodná vůle* znamená.

William James se ve svém "Dilematu determinismu" snaží přesvědčit čtenáře, že determinismus nás žene do dilematu, jehož obě řešení jsou ohavná. Ačkoliv pocítují sympatie

pro Jamesův vášnivý útok, jeho esej obchází hlubší dilema, Kantovo dilema, kterého si byl James vědom v jiných svých spisech, ale jež v tomto slavném textu pominul. Toto hlubší dilema je dilema samotné vůle. Snažíme-li se ji definovat v kontextu determinismu, stává se přeludem, něčím, co se domníváme mít, ale co vsutku nemáme. Snažíme-li se ji definovat v kontextu indeterminismu, stává se stejně přeludnou, neboť pak volbu provádí jakýsi obskurní randomizér v mozku, jehož úkolem je cosi podobného házení mincí. Tady, věřím, se dotýkáme transcendentního tajemství - tajemství, které je neznámým způsobem spojeno s transcendentním tajemstvím času.

Akt svobodné vůle nemůže být plně předurčen. Nemůže být ani výsledkem čiré náhody. V nějakém smyslu jako by v sobě obojí slučoval. V nějakém smyslu jako by neobsahoval to ani ono. Tento problém je, jak to jednou vyjádřil H. I. Mencken, "temný, matoucí a bez nadsázky hrozivý".³ Můj vlastní názor, který sdílím s Kantem, je, že úskalím dilematu nelze projít. To nejlepší, co můžeme udělat (my, kteří nejsme bohy), je, jak píše Kant, že pochopíme jeho nepochopitelnost. Jak dnes víme, některé matematické problémy mohou být "vyřešeny" jen tak, že dokážeme jejich neřešitelnost. Věřím, že to platí pro mnohé tradiční velké otázky filozofie, a možná pro většinu z nich. V dalším se vás budu snažit přesvědčit, že jediným řešením problému svobodné vůle je uznání, že řešení nemůžeme znát. Nemíním tím, že problém řešení nemá, ale že i když je třeba má, vy ani já je nenajdeme. My ani přesně nevíme, jak bychom měli položit otázku. Bůh to možná ví. Možná to neví ani Bůh. O čem neumíme mluvit, o tom je nejlépe mlčet.

Začněme náš metafyzický výlet úvahou o determinismu ve vztahu k lidským činům. Víme, že lidské tělo včetně mozku je neobyčejně složitá organizace molekul. Je částí přírody a je podřízeno přírodním zákonům. V rámci myšlenkového experimentu si představme suberbytosť, kohosi podobného bohům, která zná všechny přírodní zákony a je schopna obdržet úplnou informaci o lidském mozku a o okolí, s nímž daný člověk interaguje. Podle deterministova přesvědčení by taková bytosť mohla v principu předvídat, jak se člověk zachová za jakýchkoli okolností.

Musíme předpokládat, že náš hypotetický předvídatel s danou osobou neinteraguje; jinak bychom upadli do paradoxů, které byly vyloženy v mnoha starších článcích zabývajících se něčím, co bývá nazýváno paradoxy předpovědi. Pochopitelně, řekne-li vám předvídatel, že půjdete večer do vany, můžete falzifikovat jeho předpověď tím, že do vany nepůjdete. Je-li chování předvídatel po předvídání součástí předvídání události, vznikají zábavné paradoxy.

Dejme tomu například, že položím na stůl dvě kartičky, na jedné z nich je slovo *ano* a na druhé slovo *ne*. Pak popíši událost, která v příštích pěti minutách v pokoji nastane nebo nenastane, a vsadím milion dolarů proti hrstce vašich drobných, že nejste schopni to správně předpovědět zvednutím kartičky *ano* či kartičky *ne*. Příslušná událost je: "Provedete předpověď zvednutím kartičky *ne*." Tím se dostáváte do situace připomínající paradox lháře. Zvednete-li kartičku *ne*, budete se mýlit, protože událost nastane. A zvednete-li kartičku *ano*, budete se mýlit, protože událost nenastane.⁴

Takové paradoxy by nám nemusely vadit, protože se nezajímáme o přesnost předpovědi, které interagují s lidským chováním. Zajímá nás pouze, zda lidské chování musí být v nějakém smyslu vždy takové, jaké nakonec je, je-li znám celkový stav člověka a jeho okolí. K témuž lze dojít úvahou o minulých rozhodnutích. Dejme tomu, že jste se rozhodli jít příští pondělí do vany. Je-li dán celkový stav světa včetně stavu vašeho mozku, mohli jste se rozhodnout jinak, než jste se rozhodli?

Před vznikem kvantové mechaniky, v níž je do formalismu teorie zabudována čirá náhoda, pokládali mnozí vědci a filozofové vesmír za obrovitý stroj, který se nemohl měnit jinak, než jak se skutečně měnil. V osmnáctém století Pierre de Laplace (ve své *Mécanique Céleste*) vyjádřil tento názor klasickým způsobem:

Intelligence, která by v daném časovém okamžiku znala všechny síly působící na přírodu stejně jako okamžité polohy všech věcí ... by byla schopna předvídat pohyby největších těles vesmíru i nejmenších atomů na základě jediného prostého vzorce. Pokud by její intelekt byl dosti mohutný, aby podrobil všechna data rozboru, nezůstalo by jí nic utajeno, minulost i budoucnost by ležely před jejíma očima.

A takto barvitě to vyjádřil ve své knize *Biographia Literaria* Samuel Taylor Coleridge:

Tudíž celý vesmír spolupracuje na tom, aby vytvořil nejnepatrnější čárku každého písmenka, a zaručuje, že já, já sám, s tím nemám nic společného, ale jsem jen bezpříčinný a beznásledný přihlížitel toho, co se stalo. Ale stěží se dá mluvit o přihlížení, protože nejde o čin ani o výsledek, ale jakési nemožné *něco-nic* se tu rodí ze svého pravého protikladu! Je to jako pouhé pokovení za zrcadlem; a pouze v tom spočívá ubohé bezcenné já!

Pocit svobodné vůle můžeme označit za "epifenomen", psychologický doprovod událostí, který, protože probíhá předem určeným způsobem, nemá na vesmír větší vliv než jaký má duha na slunce či na padající kapky deště. Takový názor je slučitelný s teismem, panteismem či polyteismem právě tak jako s ateismem. Řecká mytologie měla tři Sudby a představa, že před nutností není úniku, je podstatou řecké tragédie. Většina velkých křesťanských teologů minulosti, protestanti stejně jako katolíci, věřila, že Bůh ve své vševědouce zná každou budoucí událost. Glinda z Ozu měla čarodějnou knihu, v níž byly zaznamenány všechny důležité události Ozu od okamžiku, kdy nastaly, ale která nemohla předpovědět budoucnost. Korán hovoří o knize na nebesích, v níž jsou zaznamenány všechny události, budoucí stejně jako minulé.

Žádný člověk není vskutku svobodný, učí Spinoza, dokud si neuvědomí, že svobodná vůle je iluze. Kdyby měl padající kámen vědomí, psal Spinoza v jednom dopise, věřil by, že padá ze své vlastní svobodné vůle. Připomínám Spinozu, protože to byl jeden z největších světských filozofů, který zdůrazňoval naprostý determinismus, a také pro vliv jeho panteismu na Einsteina. "Čestně řečeno," poznamenal jednou Einstein, "nemohu pochopit, co mají lidé na mysli, když mluví o svobodě lidské vůle." Einstein nejen že věřil, že lidské chování je úplně určeno kauzálními zákony, ale dokonce odmítal přijmout náhodné aspekty kvantové mechaniky. Nemohl uvěřit, že by Bůh, Spinozův Bůh mohl hrát s vesmírem v kostky. Až do své smrti doufal a věřil, že jednoho dne by mohla být kvantová mechanika nahrazena hlubší teorií, v níž bude determinismus na úrovni mikrosvěta obnoven.

Na tomto místě je užitečné připomenout Jamesovo rozlišení mezi tím, co nazýval tvrdým a měkkým determinismem. Tvrdým deterministou, řekl James, je ten, kdo se "nezdráhá užívat slova jako fatalita, podrobenost vůle, nevyhnutelnost a podobně. Dnes máme i měkký determinismus, který si oškliví drsná slova a nepojmenovává fatalitu, nutnost a dokonce ani předurčenost s tím, že jejich pravé jméno je svoboda, protože svoboda není než poznaná nutnost a podrobenost nejvyššímu je totožná s pravou svobodou." Jeden z jeho kolegů, píše James s úžasem, dokonce sám sebe nazývá "deterministou ze svobodné vůle".⁵

Z tvrdých deterministů, kteří se nezdráhali nazývat svobodnou vůli iluzí, se nám nejprve vybaví Spinoza, ale také Leibniz, Nietzsche, Schopenhauer, Marx, Santayana a zástupy dalších filozofů. Mezi prvořadými americkými právníky nikdo neužíval účinněji determinismu k obraně pachatelů zločinů nežli Clarence Darrow. "Jsem pevně přesvědčen," řekl jednou Darrow v debatě o svobodné vůli, "že člověk neodpovídá za své vlastní chování víc než nevzdělaný Indián. Tento Indián má však malou přednost v tom, že se dokonce ani nepovažuje za svobodného."⁶ Z pozdějších psychologů nejvýmluvněji vyjadřoval podobné názory B. F. Skinner. Člověk je stroj - počítač z masa, jak to jednou řekl Marvin Minsky -

chovající se způsobem, který je plně určen jeho zděděnou strukturou a modifikacemi, jež do ní vnesla interakce se světem.

Je těžké vést ostrou dělicí čáru mezi tvrdým a měkkým determinismem, zvláště když jde v tak velké míře o volbu slov a důrazu. Měkký determinista obvykle nerad mluví jazykem, který by neužíval výrazu *svobodná vůle*, protože z jejího odmítání vyplývá, že lidské bytosti jsou automaty, a to činí obtížným, ne-li nemožným hájit užívání takových běžných slov jako *dobré a zlé, zásluha a vina*. Aby zachránil morálku, redefinuje *svobodnou vůli* jakožto schopnost jednat tak, že naše jednání není vynuceno vnějšími silami. Mám-li ruce spoutány za zády, nemám svobodu poškrábat se na nose. Rozvažte mi ruce a já budu mít svobodu to učinit. Je jistě pravda, že běžný jazyk rozlišuje mezi nesvobodou vězně a svobodou, kterou získá propuštěním. Jestliže si však podržíme víru, že rozhodnutí uvnitř mozku, učiněná bez donucení ze strany vnějších sil, jsou nevyhnutelným následkem sil vnitřních, je obtížné vidět, čím se měkký determinismus liší od tvrdého kromě způsobu vyjadřování.

Představme si mechanickou želvu, která se sune po podlaze na základě vnitřních mechanismů. Pohybuje se sem a tam, zdánlivě náhodně. Porovnejme to s želvou - hračkou, kterou táhne dítě za provázek. Tuto želvu nutí se pohybovat daným způsobem vnější síly, zatímco mechanická želva žádnému vnějšímu nátlaku nepodléhá. Odvážil by se někdo tvrdit, že mechanická želva má svobodnou vůli? Avšak nedělá měkký determinista přesně totéž, když mluví o lidské svobodné vůli? Je snadné obrátit někoho na teismus, když předefinujeme Boha jakožto vše, co existuje. Je snadné obrátit někoho na víru ve svobodnou vůli, když ji předefinujeme tak, že neznamená nic víc než působení z vnitřních příčin.

Škoda, že nemám více místa k rozboru prazvláštní historie této snahy zachránit determinismus a současně dát smysl svobodné vůli a morální odpovědnosti. John Stuart Mill takto mistrně argumentoval způsobem, který se neliší od pozdějších argumentů Bertranda Russella, Johna Deweye, členů Vídeňského kruhu a jejich obdivovatelů. Podobné argumenty mají ve svých spisech Leibniz, Hobbes, Locke, Freud, Marx, Engels, Hegel a jejich následovníci, stejně jako stovky dalších myslitelů. Charles Peirce a jeho přítel James, oba upřímní indeterministé, neměli s takovou rétorikou slitování. "Zarytý determinista sotva činí nějaký ústupek," psal Charles Peirce (káraje Paula Caruse za jeho argumenty) "...když mává praporem Svobodné vůle."⁷ Pro Jamese je měkký determinismus "bahno vytáček, v němž byla reálná podstata problému zcela utopena."

Jak si povšiml G. K. Chesterton, pro deterministu je vsutku obtížné vysvětlit, proč říká "děkuji", když mu někdo podal hořčici. "Proč by měl být někdo oceněn za podání hořčice, když nemohl být obviňován, že ji nepodává?"⁸ Raymond Chandler někde píše o soukromých detektivech jako o lidech, kteří jsou z morálního hlediska obdobou semaforů. Jsou-li totiž všechny činnosti vynuceny vnitřními mechanismy v mozku, pak je mezi člověkem a semaforem rozdíl pouze ve složitosti. Měkký determinismus nevylučuje donucení, pouze je přesouvá zvnějšku do nitra mozku.

Karl Marx a Friedrich Engels byli deterministy, ale to jim nebránilo vášnivě přesvědčovat lidstvo, že si má počínat tak a ne jinak. Stalin neváhal pobít miliony lidí, kteří s ním nesouhlasili nebo o nichž si to myslel, ačkoliv filozofie, kterou se řídil, ho nutila věřit, že jeho oběti nemohly dělat nic jiného. Staří Řekové si byli plně vědomi tohoto paradoxu tkvícího v jádře determinismu a od jejich dob byl nesčetněkrát diskutován. Musí-li člověk dělat to, co dělá, kde je potom základ pro morální soud? Není žádné "měl by", řekl Kant, bez "může". V novější době Jean Paul Sartre a jeho kolegové existencialisté se snažili vyhnout pasti zdůrazňováním reality lidské svobody, ačkoliv (podle mého názoru) zapomněli podat přiměřený výklad, co svobodou míní.

Jestliže z determinismu vyplývá fatalismus - a já jsem o tom přesvědčen -, můžeme něčeho dosáhnout pokusem prohlásit svobodný čin za čin nedeterminovaný? Bohužel, jak vědí všichni deterministé, to nejde. Indeterministická pozice může ve vztahu k lidskému chování

znamenat jen to, že okamžiky, v nichž se mozek rozhoduje, snad pomocí volby ze dvou nebo více drah pro nervový impuls, nezávisí na předchozích příčinách. Je-li však tomu skutečně tak, rozhodnutí degeneruje v záležitost čisté náhody. A to je jistě ještě dál od toho, co by měla znamenat "svobodná vůle", nežli rozhodnutí, které je nějak vnitřně příčinně podmíněno. Nechceme-li oceňovat ani obviňovat lidi za rozhodnutí, kterým se nemohli nikterak vyhnout, ještě méně je můžeme oceňovat a obviňovat za rozhodnutí učiněná kostkou, jež se převrací v jejich lebkách!

Kvantová mechanika indeterministovi pomáhá jen v tom, že existuje-li indeterminismus na úrovni mikrosvěta, může to pomoci překonat mentální zábranu proti víře, že by mohl být nějakým nevyzpytatelným způsobem zahrnut v lidském chování. To opravdu bylo hlavním argumentem pro vědce jako byli Sir Arthur Stanley Eddington a Arthur Holly Compton. Říkali, že kvantová mechanika svobodnou vůli sice nevysvětluje, ale činí snadnějším v ni věřit.

Nemám proti tomuto názoru žádné námitky, je-li spojen s vědomím, že kvantová mechanika nám o podstatě svobodné vůle neříká nic. Představme si rozhodnutí v mozku, které je spuštěno náhodným kvantovým přeskokem, čili, jak to vyjádřil Epikuros, náhodnou "odchylkou" fundamentální částice. Protože přeskok je následkem čisté náhody (za předpokladu, že kvantová mechanika je vskutku správná), pak to určitě nijak neodpovídá našemu intuitivnímu pocitu, co by "svobodná vůle" měla být. Rozhodnutí se pouze transformuje z kauzálního na náhodné, jako bychom se rozhodovali mezi dvěma možnými postupy pomocí točícího se kola rulety. Na takovém rozhodnutí není určitě nic tvůrčího. Podle mého názoru kvantová mechanika nevnáší do pochopení svobodné vůle žádné světlo.

Peirce a James, později Alfred North Whitehead, Charles Hartshorne a další se stali výraznými odpůrci determinismu, ačkoliv si sotva byli tak jako Kant plně vědomi niterné nerozřešitelnosti problému svobodné vůle.⁹ Teď možná nemám úplně pravdu. Bylo několik indeterministů, kteří v nestřežených chvílích zachytili záblesk ústředního tajemství. Peirce jednou srovnal problém definice svobodné vůle s problémem, jak zapsat úplný desetinný rozvoj čísla π . Jak známo, π je limita, "kterou žádný numerický výraz nemůže dokonale vyjádřit. Jsou-li naše naděje marné, jestliže vzhledem k nějaké otázce - řekněme otázce svobody vůle - po sebedelší diskusi a bez ohledu na to, jak vědeckými se naše metody staly, nikdy nenastane doba, kdy by nás mohl plně uspokojit závěr, že otázka nemá smysl nebo že ta či ona odpověď vysvětluje fakta, pak vzhledem k této otázce určitě není žádná *pravda*."¹⁰ Peirce ovšem míní pravdu v pragmatickém smyslu. Bezprostředně po této poznámce zdůrazňuje, že uznání neexistence "pravdivé" odpovědi na takovou otázku (která neumožňuje přesvědčit se o odpovědi testováním) neznamená neexistenci "reality", která na otázku odpovídá.

James se nejvíce přibližuje znovuobjevení Kantovy pozice ve třetí kapitole svého *Pragmatismu*:

Takže svobodná vůle a determinismus se vzájemně střetly a označily za absurdnost, protože každý se v očích svého odpůrce zdá bránit "připsatelnosti" dobrých či zlých činů jejich původcům. Jak prapodivná antinomie! Svobodná vůle znamená novotu, roubuje na minulost něco, co tam předtím nebylo. Jsou-li naše činy předurčeny, jsme-li pouze přenášeci impulsů z celé minulosti, tvrdí stoupenci svobodné vůle, jak bychom mohli být za něco obviňováni či oceňováni? Byli bychom pouze "loutkami", nikoliv "vodiči", a kde by potom byla naše drahocenná svéprávnost a odpovědnost?

Avšak kam se dostaneme, pokud *máme* svobodnou vůli? opáčí determinista. Je-li "svobodný" čin naprostá novota, která nepochází *ze* mne, z drahocenného mne, nýbrž *ex nihilo*, a prostě se na mne lepí, jak může já, to drahocenné já, být odpovědné? Jak mohu mít nějaký stálý *charakter*, který vytrvá dostatečně dlouho, aby mu byla připsána zásluha či vina?

Růženec mých dnů se rozpadá do roztroušených korálků, je-li nit vnitřní nutnosti přestřížena pošetilou indeterministickou naukou.¹¹

Vždycky mě udivuje, jak James, ačkoliv rozpoznal, že svobodná vůle nastoluje "prapodivnou antinomi", se neodhodlal říci s Kantem, že jakmile je antinomie rozpoznána, není už co dodat. James mimořádně účinně argumentoval, že determinismus nenechává žádné místo pro morálku a že pouze svobodná vůle může vnést do dějin tvořivou novost, byl však podivně neochoten udělat závěrečný krok a umístit povahu vůle za hranice toho, co je konečným duchům pochopitelné.

Mezi fyziky našeho století byl nejsilnějším obhájcem Kantova postoje Niels Bohr. Tento postoj byl jednou z jeho oblíbených aplikací toho, co nazýval "principem komplementarity" kvantové mechaniky, na lidský život. Když psycholog jedná jako vědec, musí považovat veškeré lidské jednání za plně determinované. Na druhé straně náš cit pro morálku nás stejně rozhodně nutí věřit, že naše chování plně determinováno není. Musíme přistupovat k lidskému chování z obou hledisek, ale můžeme je navzájem smířit právě tak málo, jako jsme schopni provést experiment, při kterém bychom zároveň měřili polohu i hybnost elektronu. "Hluboká pravda," rád říkával Bohr, "je pravda, jejíž opak je rovněž hluboká pravda."¹² Nepřekvapí nás, když se dovíme, že Bohr byl natolik uchvácen jin-jangovým východním symbolem, že jej umístil do středu svého erbů.

Deterministé někdy tvrdí, že náhodný aspekt kvantové mechaniky nemá žádný vztah k lidským dějinám, protože všechny fyzikální objekty makrosvětla včetně mozků obsahují tak nesmírné počty částic, že kvantová neurčitost na úrovni mikrosvětla se stává zanedbatelnou. Jinými slovy, determinismus platí v statistickém smyslu, je-li pravděpodobnost nerozlišitelná od jistoty. To může být obecně pravda, avšak existuje dramatický myšlenkový experiment (nevím, kdo s ním první přišel, sahá někam k úsvitu kvantové mechaniky) ukazující, že náhoda na úrovni částic může být snadno zesílena tak, aby během mikrosekundy uvolnila síly, které radikálně změní dějiny principiálně nepředvídatelným způsobem.

Představme si nadzvukové letadlo nad kontinentem. Nese vodíkovou bombu, která je svržena mechanismem uvedeným do chodu zábleskem Geigerova počítáče. Má-li kvantová mechanika pravdu, doba, v níž dojde k tomuto záblesku, je čistě náhodná. Takže absolutní náhoda určuje, kam bomba dopadne, a rozhoduje tím mezi mnoha alternativními, stejně možnými běhy dějin. Zmiňuji se o tomto myšlenkovém experimentu jen mimochodem. Ukazuje, že vládne-li indeterminismus na mikroúrovni, pak striktní determinismus může být radikálně narušen na makroúrovni. To vše ale podle mého názoru neznamená žádný přínos k pochopení tajemství vůle.

Ani náboženská víra tu nic nepřináší. Ve všech velkých náboženských tradicích je povaha vůle stejně nevyzpytatelná jako ve světské filozofii a všechny světské názory a argumenty mají své protějšky v náboženských debatách. Je-li Bůh judaismu, křesťanství a islámu vševědoucí, znamená to, že zná každý detail budoucnosti? Má-li ovšem Bůh takovou znalost, jak mohou naše vůle být svobodné? A nejsou-li naše vůle svobodné, jak nás může Bůh považovat za morálně odpovědné? Na druhé straně, jsou-li naše činy principiálně nepředvídatelné, nemůže Bůh vědět vše. Navíc, jsou-li naše rozhodnutí způsobena náhodnými událostmi, jsme stejně morálně neodpovědní jako kdyby byla totálně determinována. Odměny a tresty v posmrtném životě se zdají být obludně nespravedlivé, pokud jsme nemohli dělat nic jiného, než jsme dělali, a zůstávají stejně nespravedlivé, vyplývají-li všechny naše činy z házení kostkou.

Tradiční judaisticko-křesťanský přístup k řešení těchto starobylých hádanek navrhli Maimonides a Augustin a později si jej přizpůsobil Tomáš Akvinský a všichni velcí scholastikové stejně jako vůdčí islámští teologové. Spočívá v předpokladu, že Bůh je mimo čas. Proto vidí celé dějiny z hlediska věčnosti. Vidí budoucnost právě tak jako minulost, ale

(argument pokračuje) z naší časově omezené perspektivy činíme skutečné volby. Římskokatoličtí myslitelé středověku se lišili stupněm, v němž je trápilo to, co se nám zde jeví jako ostrý rozpor. Jestliže vševědoucí Bůh zná naši budoucnost, neznamená to, že v jistém smyslu budoucnost existuje již nyní, a je-li tomu tak, jak mohou být naše rozhodnutí opravdu svobodná? Zdá se, že předchozí argumentace změnila dějiny v cosi podobného filmu. Když se film promítá, stínoví aktéři na plátně činí skutečné volby, co řeknou a co udělají, ačkoliv to všechno je trvale zaznamenáno. Některým scholastikům takové učení nečinilo potíže. Jiní je vnímali jako znepokojivý paradox, jehož řešení zná pouze Bůh.

Křesťanská doktrína predestinace, podle níž každá osoba je předurčena k tomu, aby byla spasena či zatracena, je přirozeným důsledkem víry, že Bůh zná budoucnost mimočasovým způsobem. Vůdčí protestantští teologové, kteří prosazovali tuto doktrínu - Martin Luther, John Calvin, Jonathan Edwards, Karl Barth, abychom zmínili jen několik - následovali své katolické předchůdce v tom, že hledali podporu pro predestinaci v Pavlových výrocích (Římanům 9:18-21):

Smilovává se tedy, nad kým chce, a koho chce, činí zatvrzelým.

Snad mi řekneš: "Proč nás tedy Bůh ještě kárá? Může se vůbec někdo vzepřít jeho vůli?"

Človče, co vlastně jsi, že odmlouváš Bohu? Řekne snad výtvor svému tvůrci: "Proč jsi mě udělal takto?"

Nemá snad hrnčír hlínu ve své moci, aby z téže hroudy udělal jednu nádobu ke vznešeným účelům a druhou ke všedním?¹³

Thomas Paine, deista, který věřil v Boha i v nesmrtelnost (ačkoliv se nehlásil ke křesťanství), napadl Pavlovo uvažování příznačným způsobem: "Co vlastně jsi, troufalý Pavle, že se stavíš na místo Boha?" Srovnávat člověka s hliněným hrncem, říká Paine, je "bědná metafora", protože z ní vyplývá, že lidské bytosti nejsou víc než neživé kusy hlíny. "Jestliže Pavel věřil, že Bůh stvořil člověka ke svému vlastnímu obrazu, znevážil ho tím, že učinil tento obraz podobným cihle."¹⁴

Vůdčí postavy křesťanství se nelítostně přely o predestinaci. Evangelisté jako John Wesley neviděli velkou překážku v obracení hříšníků k lítosti v tom, že na nebesích již bylo rozhodnuto, kdo bude a kdo nebude spasen. Vždy tu ovšem zůstával, dokonce i pro odpůrce predestinace, nepříjemný problém, jak mohou být lidé vskutku svobodní, aniž se tím omezí Boží moc znát budoucnost. Některé predestinační sekty, jako baptisté *Two seed in the spirit* na jihu Spojených států, otevřeně odmítaly evangelizaci na základě rozumně znějícího argumentu, že kdo bude a kdo nebude spasen, je již dáno.

Leibniz si o této nesnázi vyměnil dopisy se Samuelem Clarkem. Jak kdosi řekl, když ti dva dali hlavy dohromady, vždy se tím něco osvětlilo. "Co se stane, je jisté," psal Leibniz, "ale není to ještě proto nutné, a kdyby někdo udělal opak, neučinil by nic, co je samo o sobě nemožné, ačkoliv je nemožné ... aby se stalo něco jiného."

Také René Descartes učinil podobné poznámky: "Zbavíme se těchto problémů, jestliže si uvědomíme, že náš duch je omezen, zatímco Boží moc, díky níž Bůh nejen ví o celé věčnosti, co v ní je nebo může být, ale také si to přál a předurčil to, je nekonečná. Stalo se tedy, že jsme obdrželi dostatečnou inteligenci, abychom jasně a zřetelně viděli, že tato moc je v Bohu, ale nedostatečnou k pochopení, jak Bůh ponechává svobodné činy lidí neurčeny..."¹⁵

V Miltonově *Ztraceném ráji* (kniha 3) Bůh mluví o tom, jak stvořil Adama a Evu a jak jejich neposlušnost vyplynula ze svobodné vůle, ačkoliv předem věděl, jak to dopadne:

... Oni sami rozhodli
se vzbouřit, ne já. Byť jsem předvídal
jich vinu, to ji nezpůsobilo

a předem tedy dána nebyla.

Peirce nespatořoval nic špatného v tomto středověkém pokusu harmonizovat svobodnou vůli s Božím předzvěděním, byť se to jeví "většině lidí jako zjevný rozpor". Rozpor vzniká, pokračuje Peirce, pouze když si myslíme, že Boží vědění existuje podobně jako naše v čase. "Bylo by však degradací představovat si Boha jako podřízeného Času, když ten je pouze jedním z jeho výtvorů. Doslovně chápané předzvědění nepochybně odporuje doslovně chápané svobodě. Řekneme-li však, že ačkoliv Bůh ví (užívající slova ví v nadčasovém smyslu), nikdy nevěděl, nedovídá se a nebude vědět, pak takové vědění vůbec nepřekáží svobodě."¹⁶ Tak Peirce hájí svou doktrínu "tychismu", přesvědčení, že budoucnost je částečně nedeterminována, aniž je to v rozporu s názory Akvinského a Kanta, že Bůh, který je mimo čas, zná budoucnost mimočasovým způsobem.

Uvedme, jak C. S. Lewis vyjádřil totéž svým vlastním jasným jazykem:

Avšak předpokládejme, že Bůh je mimo a nad časovou linií. Pak to, co my nazýváme "zítra", On vidí *naprosto stejným způsobem* jako to, co my nazýváme "dnes". Všechny dny jsou pro Něho "ted". Není tomu tak, že si *pamatuje*, co jste dělali včera; On prostě *vidí*, jak to děláte, protože ačkoliv vy už máte včerejšek za sebou, On nikoliv. Není tomu tak, že *předvídá*, co uděláte zítra; On prostě *vidí*, jak to děláte, protože zítřek pro vás ještě nenastal, ale pro Něho je. Vy se nikdy nedomníváte, že vaše činy v daném okamžiku jsou méně svobodné, protože Bůh ví, co děláte. Nu, a On stejným způsobem ví, co uděláte zítra - protože je již v zítřku a může se na vás prostě podívat. V jistém smyslu je pravda, že neví, co uděláte, dokud to neuděláte; ale chvíle, v níž to uděláte, je pro Něho již "ted".

Tato myšlenka mi trochu pomohla. Pokud vám nepomáhá, nechte ji být. Je to "křesťanská myšlenka" v tom smyslu, že se jí drželi velcí a moudří křesťané a nic v ní křesťanství neodporuje. Není však v Bibli ani v žádném z kréd. Můžete být dokonale dobrým křesťanem, aniž ji přijmete, nebo dokonce aniž se budete těmito problémy vůbec zabývat.¹⁷

Jiný způsob, jak se vyhnout paradoxu, je pokládat Boha za vševědoucího pouze v tom smyslu, že ví všechno, co je možno vědět, přičemž část budoucnosti může být principiálně nepoznatelná. Scholastikové zdůrazňovali, že Bůh nemůže činit logicky nemožné věci, jako například měnit minulost nebo konstruovat trojúhelník se čtyřmi stranami. Snad jsou aspekty budoucnosti, jejichž znalost je podobným způsobem mimo Boží moc, protože Bůh není mimo čas a budoucnost není úplně determinována.

V jedné z barvitých Jamesových metafor hraje Bůh s vesmírem nesmírnou hru jakýchsi superšachů. Protože Bůh dal hře pravidla a je dokonalým hráčem, je výsledek hry zaručen, byť dovoluje vesmíru tahy, které ani on nemůže předvídat. Jinak řečeno, Boží předzvědění se týká pouze celkového plánu. Dovoluje mnoho různých způsobů výhry v závislosti na tom, jak potáhne vesmír. Naše vůle jsou částí svobody, kterou Bůh poskytl vesmíru, aby učinil hru zajímavou. Stvořil nás ke svému vlastnímu obrazu, když nás vybavil skutečnou tvořivostí. Svobodná vůle je, jak rád říkával Charles Hartshorne, "slávou" našeho pravého bytí. Toto pojetí "konečného Boha" navrhované Humem a podporované Millem silně oslovilo mnoho dalších myslitelů. Dokonce i H. G. Wells byl touto koncepcí na čas natolik uchvácen, že o ní napsal celou knihu, *God the Invisible King*. (Později se Wells rozhodl pro ateismus.)

Jsou tedy dva podstatně odlišné způsoby harmonizace svobodné vůle s božským předzvěděním. Jeden klade Boha mimo čas a nespatořuje žádný rozpor mezi jeho nadčasovou znalostí budoucnosti a našimi svobodnými volbami. Druhý modeluje Boha, který je v jistém smyslu v čase, jeho vševědoucnost je omezena tím, co může být známo, a skýtá prostor pro nahodilé události, které ani Bůh nemůže neomylně předvídat. Který názor je správný? Řeknu to rovnou. Nevím. Neptejte se na to *mne!* Jako teista nevidím v obou názorech nic

nekonzistentního, a nevidím ani důvod, proč by nemohl být pravdivý nějaký třetí názor, který nejsme schopni formulovat či pochopit. Kdo jsem, abych věděl, jak na takové otázky odpovídat?

Jedno vím. Nemohu si představit sebe sama, jak existuji bez těla v prostoru a v čase, stejně jako bez mozku, který má svobodnou vůli. Souhlasím se Samuelem Johnsonem, který řekl: "Všechna teorie je proti svobodě vůle, všechna zkušenost pro ni."¹⁸ Neumím si představit, jak toto dilema může být řešeno, ale netrápím se tím víc, než faktem, že nemohu pochopit čas, bytí, vědomí či povahu Boha. Smím říci, že mi kdysi dávno přineslo pocit mimořádného ulehčení, když jsem došel k závěru, že svobodná vůle je bezedné tajemství.

Poslechněme si Raymonda Smullyana. Mluvčím v dialogu je Bůh:

Co je to za nápad, že jsem tě snad mohl stvořit bez svobodné vůle! Mluvíš, jako by to byla skutečná možnost, a divíš se, že jsem jí nevyužil! Nikdy tě nenapadlo, že vědomá bytost bez svobodné vůle je stejně nepředstavitelná jako fyzikální objekt, který nepodléhá gravitační přitažlivosti. (Mezi fyzikálním objektem pociťujícím tuto přitažlivost a vědomou bytostí pociťující svobodnou vůli je mimochodem větší podobnost, než můžeš tušit.) Čestně odpověz, zda si vůbec dokážeš představit vědomou bytost bez svobodné vůle? Co by to u všech čertů mohlo být? Myslím, že co tě tak popletlo, mohl být jedině výrok, že jsem dal člověku *dar* svobodné vůle. Jako kdybych nejprve stvořil člověka a teprve potom by mě napadlo jej dodatečně vybavit svobodnou vůlí. Snad si myslíš, že mám cosi jako štětec, kterým některé bytosti natírám svobodnou vůlí a jiné ne. Nikoliv, svobodná vůle není něco "extra", je částí a pojítkem samotné podstaty vědomí. Vědomá bytost bez svobodné vůle je prostě metafyzická absurdita.¹⁹

Nechci tvrdit, že máme duše, které jsou nějak odlišné od vzorů naší molekulární struktury, i když připouštím, že tomu tak může být. Nezastávám názor, že svobodná vůle je omezena na lidské organismy a že ji skromnější tvorové v menší míře též nemají. Nepatřím ani k panpsychistům, kteří se domnívají, že všechny věci, včetně rostlin a kamenů, mají v nějakém stupni vůli. Věřím, že kámen ani rostlina žádnou vůli nemají a že v motýlím mozku, ačkoliv tam snad nějaká může být, je její obsah zanedbatelný. Netroufám si říci, zda lidstvo jednoho dne nedokáže zhotovit počítač či robota s takovým stupněm složitosti, že hranice bude překročena a počítač či robot nabude sebevědomí a svobodné vůle. To všechno jsou hluboké otázky, v nichž nemám žádné pevné mínění.

Thomas Henry Huxley v nestřežené chvíli napsal: "Nesouhlasím s názorem, že kdyby mi nějaká velká moc nabídla opravit mě tak, abych vždy myslel pravdivě a činil dobře, pod podmínkou, že se tím stanu jakýmisi hodinami, jež bude třeba každé ráno, než vstanu z postele, natáhnout, měl bych takovou nabídku okamžitě odmítnout. Jediná svoboda, o níž stojím, je svoboda činit dobře, svobodu činit zle jsem ochoten za nejlevnější peníz přenechat každému, kdo si ji ode mne koupí."²⁰ Jakkoliv obdivuji Huxleye, tento výrok mi připadá oblundný. Změnit se v Tik-Toka znamená ztratit své lidství. Sara Teasdale říká něco podobného ve své básni *Mastery*:

Já nechci, aby vstoupil bůh
a vyvedl mě rázem z mlh
a k dobru obrátil můj dům.
Těž nechtěla bych právo dát
svůj byt a duši pořádat
s plamenným mečem andělům.
Spíš zažehnu svá světla si,
jež vítr snadno uhasí.

Raděj budu mít v noci strach
a stále tápat v pochybách.
Raděj chci navždy zabloudit
než cizí cestou slepě jít.
Nech mne, ať doma v srdci svém
stále jen sama sebou jsem.

Jsem přesvědčen, že nějak, způsobem, který je zcela mimo naše chápání, vy a já vládneme onou nepředstavitelnou mocí, kterou nazýváme svobodnou vůlí. Nechávám na teozích, aby se přeli, zda by Bůh mohl, kdyby chtěl, stvořit osobu, která by si vždy přála činit dobro. Taková osoba, kdyby měla být osobou, by snad byla stejně vnitřně rozporná jako čtvercový trojúhelník. Anebo by to bylo jinak.

Vy a já - to vím - nejsme takovými tvory. Nemám však žádný vhled do povahy transcendentální magie, která působí uvnitř našich lebek. Věřím, že tato magie není osud ani náhoda, ale jak unikne oběma těmto kategoriím, je nad mé chápání. Stejně jako to platí o čase, s nímž je spojena, je nejlépe ponechat svobodné vůli - ostatně si myslím, že nic jiného ani nemůžeme udělat - roucho neproniknutelného tajemství. Neptejte se, jak pracuje, protože nikdo na zemi vám to nemůže říci.

POZNÁMKY

1. James Boswell, *The Life of Samuel Johnson*, odstavec 1769. Viz také Boswellovu diskusi s Johnsonem (odstavec 1778) o problému, jak smířit svobodnou vůli s Božím předzvěděním.
2. [Oz je pohádková země z knihy L. Franka Bauma (1856 - 1919) *Wonderful Wizard of Oz*. Podle Gardnera (27. kapitola *The Night is Large*) je její autor "největší americký spisovatel dětských fantazií, jak ví každý s výjimkou knihovníků a kritiků literatury pro mládež".]
3. Citát je z překvapivě dobré úvahy o problému svobodné vůle v druhé kapitole Menckenova díla *Treatise on Right and Wrong* (1934). Napsání těchto stránek, jak říká v jednom dopise, mu zabralo dva týdny a změnilo ho v "trosku". Robert Nozick přiznává podobnou frustraci z otázky. Ve svém těžkopádném spise *Philosophical Explanations* (1981) věnuje téměř stovku stran svobodné vůli. Je zde mnoho toho, co Nozick nazývá "povídání okolo" a co vesměs, abychom si vypůjčili Whiteheadův žert, "ponechává temnotu věci nezatemněnu". Nozick svědčí, že si nad tímto tématem "lámal hlavu" víc než nad čímkoliv jiným v dané knize s výjimkou základů etiky. Naneštěstí nikdy neučinil konečný krok, aby rozpoznal, že neexistuje rozumný způsob, jak se vyhnout tomu, co případně nazývá "tekutý písek" indeterminismu a "zmrzlá půda" determinismu.
4. Literatura o paradoxech předvídání rychle roste. Zde jsem uvedl jeden z nich, který je variantou paradoxu popsaného v 23. kapitole této knihy [*The Night is Large*]. O proslulém paradoxu neočekávaného pověšení viz první kapitolu mé knihy *Unexpected Hanging and Other Mathematical Diversions* (1969). [Soudce sdělil odsouzenému, že bude během příštího týdne na úsvitu oběšen, přičemž to bude vědět až bezprostředně před popravou. Odsouzený z toho vyvodil, že nemůže být pověšen poslední den v týdnu, protože to by věděl už předchozího dne. Může proto poslední den vynechat a vyloučit stejnou úvahou předposlední den. Postupně tak dojde k závěru, že nemůže být oběšen v žádný den, aniž by to předem věděl, a soudcova slova jsou tedy vnitřně rozporná. Přesto, když je mu oznámeno, že poprava bude vykonána, musí uznat, že to předem nevěděl.] Novější Newcombův paradox je v 33. kapitole této knihy. [V jedné skříňce je

tisíc dolarů. V druhé může, ale nemusí být milion dolarů. Máme právo vzít si peníze z obou skříněk anebo jen z druhé. Předem víme, že je tam vkládal jasnovidce, který předvídá naše jednání a dal do druhé skřínky milion pouze v případě, že neotevřeme první skříňku. Připusťme, že jasnovidci lze věřit. Pak otevřením pouze druhé skřínky získáme milion, zatímco otevřením obou bychom získali pouhý tisíc. Na druhé straně můžeme uvažovat takto: Peníze již byly do skříněk vloženy, naše chování na tom nic nezmění. Otevřeme-li obě skřínky, získáme přinejmenším tisíc a o milion nemůžeme přijít, protože nenajdeme-li jej v druhé skříňce, znamená to, že tam ani před otevřením nebyl.]

5. William James, "Dilema determinismu", v díle *The Will to Believe* (1903)
6. Darrowova debata s G. B. Fosterem, v knize *Little Blue Book*, č. 1286, vydal Heldeman-Julius 1928.
7. Viz Peirceho *Collected Papers*, díl 5, odstavec 565. V tomto odstavci Peirce podává svou slavnou definici pragmatické pravdy jakožto ideální limity víry. Rovněž Kant pohrdal názorem - "ubohou vytáčkou", jak to nazýval -, že svobodnou vůli nějak spasíme, když z ní učiníme věc vnitřní psychologické příčinné podmíněnosti, místo abychom v ní viděli mystérium transcendentního, mimočasového, noumenálního já.
8. *The Autobiography of G. K. Chesterton* (1936), kapitola 7. Bertrand Russell, když psal o etice a o svobodné vůli (*Philosophical Essays*, 1910) vyjádřil tutéž věc takto: "Ale má-li determinismus pravdu, pak v jistém smyslu není možné nic jiného, než to, co se opravdu děje. Tudíž, i když se dvě věci zdají stejně možné, čin skutečně provedený je vždy objektivně správný, protože je to jediné možné čin, a tudíž není žádný jiný možný čin, který by dal lepší výsledky. Zde je, myslím, opravdová nesnáz." Russell poté přechází k obraně determinismu, ale zmíněnou nesnáz nijak nevyjasňuje.
9. Kantův názor může být shrnut takto: V prostoročasovém světě naší zkušenosti, ve světě zkoumaném vědou, musí být předpokládán kauzální determinismus a v tomto smyslu vůle není svobodná. Avšak morálka nemá smysl, pokud vůle není nějakým způsobem svobodná. Pro praktické účely tudíž musíme předpokládat, že lidská duše, nazíraná jako noumenon, věc o sobě, přísluší transcendentní, mimočasové říši a v této říši je vskutku svobodná. Jak ovšem mohou být empirický determinismus a noumenální svoboda smířeny, je záhada zcela mimo možnosti našich konečných myslí. Když říkám, že následuji Kanta v jeho postoji k svobodné vůli, neznámá to, že přebírám celou jeho metafyziku, sdílím pouze jeho přesvědčení, že problém svobodné vůle je neřešitelný. Ve spise *Náboženství v mezích pouhého rozumu* (v poznámce před závěrečným odstavcem 3. knihy) Kant píše: "Tudíž dokonale dobře rozumíme, co je svoboda v praktickém smyslu (jde-li o problém povinnosti), avšak nemůžeme bez rozporu dokonce ani pomyslet na přání pochopit teoreticky kauzalitu svobody (či její podstatu)."
10. Odkaz na začátek poznámky 7.
11. William James, *Pragmatism* (1907).
12. Dobrou obranu Bohrova komplementárního přístupu k lidským činům podává Clarence Shute, "Dilema determinismu po sedmdesáti pěti letech", *Mind*, svazek 70, červen 1961, str. 331-350. Souhlasím se vším, co profesor Shute píše, lituji pouze, že si neuvědomuje, jak se tím blíží Kantovu názoru, a nenásleduje Kanta v tom, aby prohlásil antinonii za neřešitelnou.
13. [Český ekumenický překlad Bible (1996)]
14. Painův esej "Predestinace" je v 7. svazku *The Writings of Thomas Paine* (1908), vydal a poznámkami opatřil Daniel Edwin Wheeler.
15. René Descartes, *Principy filozofie*, část 1, 4.
16. Charles S. Peirce, *Collected Papers*, díl 4, odstavec 67.
17. C. S. Lewis, *Beyond Personality* (1945).
18. James Boswell, *The Life of Samuel Johnson*, odstavec 1778.

19. Raymond Smullyan, "Je Bůh taoista?" v knize *The Tao is Silent* (1977). Rousseauův savojský vikář ve čtvrté knize jeho *Emila* to říká takto: "Snažíte-li se mě přesvědčit, že nemám svobodnou vůli, mohli byste mě právě tak dobře přesvědčovat, že neexistuji." Že svobodná vůle je částí tajemství, co to znamená být osobou, bylo ovšem známo dlouho před Descartem, Rousseauem a Kantem. Sotvakdo z katolických teologů to zdůraznil víc než William z Occamu, anglický fideista čtrnáctého století. Co se týče otázky, jak může být svobodná vůle harmonizována s Božím předzvěděním, nebyl Occam spokojen s Akvinského kasuistickou odpovědí, že Bůh ze své výhodné nadčasové pozorovatelnosti přesně vidí, jak se každý člověk svobodně rozhodne. Occam chápal jasněji než Akvinský, že problém představuje neřešitelný paradox. "Je nemožné," psal ve svých *Komentářích k sentencím* (Petra Lombardského), "pro každý intelekt v tomto životě vysvětlit či s jistotou znát, jak Bůh ví o všech budoucích nahodilých událostech." Cituji ze skvělého článku Ernesta Moodyho o Occamovi v *The Encyclopedia of Philosophy* (1967). Occam, říká Moody, podává zajímavý paradox, který zahrnuje Boží vůli i stvořené mysli. Může Bůh chtít, aby ho člověk neposlechl? Protože Bůh chce, aby ho všechna stvoření milovala a poslouchala, zdá se nemožné takové přání splnit. Vyžadovalo by si, aby člověk zároveň poslouchal i neposlouchal. (Pomysleme tu na Abrahama a Izáka.) Lze z toho vyvodit, že je logicky nemožné, aby Bůh něco takového žádal?
20. Z Huxleyova eseje o Descartovi, v knize *Methods and Results* (1893).

[Texty v hranatých závorkách jsou doplňky překladatele.]

Přeložil Jan Novotný. Publikováno v Čs. časopise pro fyziku, 50, (2000), s. 203

